

रघुवंश-महाकाव्यस्य निर्माणमकरोत् ।” किन्तु समुचित प्रमाणाभावात् किंवदन्त्येषा युक्तियुक्तं न प्रतीयते ।

कालिदासस्य समयः—महाकवेः कालिदासस्य समय-विषयेऽपि बहूनि मतमातान्तराणि दृश्यन्ते । तेषु मतत्रयं विशेषतः प्रचलितमस्ति ।

1. षष्ठशताब्दी
2. चतुर्थशताब्दी
3. ई. पू. प्रथमशताब्दी ।

अत्र तृतीयं मतमेव न्यायसङ्गतं युक्तियुक्तञ्च प्रतीयते ।

कालिदासस्य रचना—महाकविना कालिदासेन अधोलिखिताः ग्रन्थाः विरचिताः—

1. रघुवंशमहाकाव्यम्
2. कुमारसम्भवमहाकाव्यम्
3. ऋतुसंहारम्
4. मेघदूतम्
5. विक्रमोर्वशीयम्
6. मालविकाग्निमित्रम्
7. अभिज्ञानशाकुन्तलम्

प्रश्नः 9. अभिज्ञानशाकुन्तलमादाय “उपमा कालिदासस्य” इत्युक्तिः विवेचनीया ?

उत्तरम्—महाकविकालिदासेन उत्प्रेक्षा—रूपक—समासोक्ति—विभावना—विशेषोक्ति—काव्यलिङ्ग—अतिशयोक्ति—अप्रस्तुत-प्रशंसा—अर्थान्तरन्यासाद्यलङ्काराणां प्रयोगः प्रशस्तरूपेण कृतोऽस्ति, तथापि अस्य उपमायां यथा वैलक्षण्यं सूक्ष्मतत्त्वसन्निवेशश्च दृश्यते न तथा अन्येषु अलङ्कारेषु इति । अतएव आलोचकैः कालिदासस्य उपमा एव प्रशंसिताऽस्ति—“उपमा कालिदासस्य इति ।” “कालिदासस्य सर्वस्वमभिज्ञान-शाकुन्तलम्” इत्युक्त्यनुसारेण अभिज्ञानशाकुन्तलतः उपमायाः कतिचन उदाहरणानि द्रष्टव्यानि सन्ति—

1. मृगानुसारिणः राज्ञः पिनाकिनः उपमा अतीव मनोहरा अस्ति ।

“मृगानुसारिणं साक्षात् पश्यामीव पिनाकिनम्” ।

2. पतिगृहं गन्तुमुद्यतां शकुन्तलाम् आशीर्वचसा सभाजयन् महर्षिकण्वः कथयति यत्—

“ययातेरिव शर्मिष्ठा भर्तुर्बहुमता भव” ।

3. “प्रजाः प्रजाः स्वा इव तन्त्रयित्वा.....शीतं गुहस्थानमिव द्विपेन्द्रः”

इत्यत्र राज्ञः दुष्यन्तस्य द्विपेन्द्रेण सह उपमा, सजीवस्य सजीवेनोपमायाः प्रकृष्टतरं निदर्शनमस्ति ।

4. शकुन्तलाशरीरस्य विटपादिनोपमा यथा—

“अधरः किसलयरागः कोमलविटपानुकारिणौ बाहू”

5. शकुन्तलारूपवर्णने मालोपमा; यथा—

“अनाघ्रातं पुष्पं .....समुपस्थास्यति विधिः”

6. क्षौमस्य इन्दुना सह उपमा, यथा—

“क्षौमं केनचिदिन्दुपाण्डुररुणा मांगल्यमाविष्कृतम्

एवमेव अन्या अपि उपमा द्रष्टव्याः सन्ति । अनेन चोपमा-प्रयोगे अभिज्ञानशाकुन्तलं किमपि विशिष्टमेव स्थानं विभर्ति ।

प्रश्नः 10. अभिज्ञानशाकुन्तले विवेचनीयः ?

अद्विरसपरिपाको

उत्तरम्—“एक एव भवेदङ्गी शृङ्गारो वीर एव वा, अङ्गमन्वे रसाः सर्वे.....” इत्यनेन अभिज्ञानशाकुन्तले सम्भोगशृङ्गारः अङ्गी अस्ति । विप्रलम्भशृङ्गारः, वीरः, अद्भुतः, करुणः, हास्यः, भयानकः, वात्सल्यश्चेति रसा अङ्गरूपेण महाकवि कालिदासेन उपनिबद्धाः सन्ति ।

नाटकस्यान्ते यस्य रसस्य सहृदयमनसि प्रभावो जायते तथा च काव्ये यस्य प्राबल्यं भवति, स एव रसोऽङ्गी भवति इति सामान्यो नियमः । अभिज्ञानशाकुन्तलस्य उत्तरार्द्धे दुष्यन्तशकुन्तलयोः सम्मेलनं भवति तथा च प्रथमद्वितीय तृतीयसप्तमाङ्केषु सम्भोगरस्यैव प्राबल्यमस्ति अतः सम्भोगशृङ्गार एव अङ्गीरसः; विप्रलम्भस्तु अङ्गरूपेण स्थितः ।

सम्भोगशृङ्गारस्तु श्रवणदर्शनचुम्बनालिङ्गनाद्यनेकविधो भवति । यथा शाकुन्तले—

1. ‘नहिकेवलमाकृतिरेव वागप्यत्याः मधुरा’
2. ‘अहो मधुरमासां दर्शनम्’
3. ‘इदं किलाव्याजमनोहरं वपुः’
4. ‘सरसिजमनुविद्धं शैलवेनापि रम्यम्’
5. ‘समस्तापः कामं मनसिजनिदाघ प्रसरयोः’
6. ‘तव न जाने हृदयं मम’
7. ‘एकैकमत्र दिवसे दिवसे मदीयम्’

इत्थं सम्भोगशृङ्गारस्य साम्राज्यमस्ति अभिज्ञानशाकुन्तले ।

प्रश्नः 11. “काव्येषु नाटकं रम्यम्” इत्युक्तिः समीक्षणीया ?

उत्तरम्—काव्यं सर्वथा ग्राह्यं परमावश्यकं च भवति । अतएव ‘रामादिवद् वर्तितव्यं न रावणादिवत्’ इत्युच्यते । काव्यं क्वचित् कुमार्गप्रस्थितान् नियमयति, क्वचित् विवादं प्रशमयति, सदुपदेशैः क्वचित् रक्षणाय कल्पते, अविनीतान् विनीतान् करोति, उत्साहयति निरुत्साहान्, दृढयति भीरुकान्,

खर्वान् करोति । किं बहुना यद्यत् असत्यम्
असुन्दरञ्च भवति तत्तत् सर्व सत्यं शिवं सुन्दरञ्च
भवन्ते ।

तदिदं काव्यं दृश्यं श्रव्यञ्च भेदेन द्विधा विभक्तमस्ति
काव्यशास्त्रिभिः । अनयोः दृश्यश्रव्यभेदयोः दृश्यं काव्यमधिकं
समीचीयतरमिति आलोचकाः वदन्ति । अत्र नाटकपदेन दृश्यं
काव्यमभीष्टमस्ति । यद्यपि नाटकं दृश्यकाव्यस्य
अन्यतमभेदोऽस्ति, दृश्यस्य रूपकोपरूपकत्वेन रूपकस्य च
नाटकप्रकरणादिदशभेदेषु उपरूपकस्य तु नाटिकादि
अष्टादशभेदेषु विभक्तत्वात् । तथापि एषु सकलेषु अपि भेदेषु
नाटकं प्रधानम् । अस्येदं कारणं श्रव्यकाव्ये ऐतिहासिकाः
घटनाः केवलं श्रूयन्ते, दृश्ये (नाटके) धृतरामादिरूपैः नटैः
मञ्चे उपस्थापितासु सकलासु घटनासु सहृदयमनांसि पूर्णरूपेण
मद्घटन्ते तथा चैवं सुस्पष्टतां गतासु घटनासु सहृदयमनसि
सपरिपाकोऽपि समुचितरूपेण समधिकं च जायते अत एव
उचितमेवोक्तम्—

“काव्येषु नाटकं रम्यम् ।”

प्रश्नः 12. अभिज्ञानशाकुन्तलम् इति नामकरणस्य समीक्षा
क्रियताम् ?

उत्तरम्—काव्ये किमपि प्रसिद्धम् ऐतिहासिकं, काल्पनिकं
वा कथानकं भवति । अभिज्ञानशाकुन्तलम् अस्ति एकं
समस्याप्रधानं घटनाप्रधानं वा नाटकम् । अत्र अभिज्ञानम् इति
नामकरणं कृतं महाकविकालिदासेन । नाटकेऽस्मिन् नायिका
शकुन्तला नायकेन राज्ञा दुष्यन्तेन गान्धर्वविवाहविधिना
परिणीता । स्वनगरं प्रति परावर्तमानेन तेन “एकैकमत्र दिवसे
दिवसे मदीयं, नामाक्षरं गणय, गच्छसि यावदन्तम् ।” इत्युक्त्वा
स्वनामाङ्कितमंगुलीयकं स्वयमेव शकुन्तलायाः हस्ते परिधा-
नितम् । इत्यभिज्ञानविषयिणी घटना महाभारतस्यादि-
पर्यात् गृहीतम् ।

“अभिज्ञायते अनेन इति अभिज्ञानम् चिह्नमिति, अभि +
ज्ञा + ल्युट् । शकुन्तैः लालिता शकुन्तला । शकुन्तलामधिकृत्य
कृतं नाटकं शाकुन्तलम् ‘अधिकृत्यकृते ग्रन्थे’ इति सूत्रेण ‘अण्’
प्रत्ययः । अभिज्ञानप्रधानं शाकुन्तलम् ‘अभिज्ञानशाकुन्तलम्’
इति व्युत्पत्तिं दर्शयति । दृश्यं दृश्यं सिद्धमेव अभिज्ञानशाकुन्तलस्य समस्या-
प्रधानत्वम्, नायिकाप्रधानत्वं च ।

अतः समस्यां नायिकां च, आदाय कृतमस्य “अभिज्ञान-
शाकुन्तलम्” इति नामकरणं सर्वथा सफलमुचितम् चास्ति ।

अथवा—अभिज्ञानसहितं शाकुन्तलम् अभिज्ञान-
शाकुन्तलम् ।

अथवा—अभिज्ञानञ्च शकुन्तलाञ्च इति अभिज्ञान-
शाकुन्तलम् ।

प्रश्नः 13. अभिज्ञानशाकुन्तलस्य चतुर्थाङ्कस्य वैशिष्ट्यं
प्रतिपाद्यताम् ?

उत्तरम्—कालिदासस्य सर्वस्वमभिज्ञानशाकुन्तलम् ।
अभिज्ञानशाकुन्तले चतुर्थेऽङ्के कविः कण्वरूपेण उपस्थितोऽस्ति
अतएव चतुर्थम् अङ्कं शाकुन्तलस्य हृदयं मत्वा आलोचकैः
स्वीकृतमस्ति—

काव्येषु नाटकं रम्यं तत्र रम्या शकुन्तला ।

तत्रापि चतुर्थोऽङ्कः ..... ॥

अभिज्ञानशाकुन्तलस्य चतुर्थेऽङ्के लौकिकता-
लौकिकतयोः प्रकृतिमानवयोः विलक्षणं समन्वयोऽस्ति ।
“वनौकसोऽपि वयं लौकिकज्ञा एव” इति कण्वस्य उद्घोषणा
चतुर्थाऽङ्कस्य वैशिष्ट्यं द्विगुणयति । अरण्यवासिन्या
शकुन्तलायाः पतिगृहं हस्तिनापुरगमनेन च अरण्यराजप्रसादयोः
किमपि विलक्षणं सम्बन्धं प्रतिपादयति चतुर्थोऽङ्कः ।

दुर्वाससः शापः, आकाशवाणी, शकुन्तलायाः पतिगृह-
गमनम्, वनस्पतिभ्यः शकुन्तलायै आभूषणप्रदानम्, कोकिलरवेण
शकुन्तलायाः पतिगृहगमनाय वनस्पतीनां स्वीकृतिः, मृगशावकेन
शकुन्तलामार्गाविरोधः, शकुन्तलायाः प्रस्थानं चेति चतुर्थोऽङ्कस्य
महत्त्वपूर्णाः घटनाः सन्ति ।

अभिज्ञानशाकुन्तलस्य चमत्कारो दुर्वाससः शापघटना-
यामाश्रितोऽस्ति अत एव अङ्कोऽयं विशिष्टं स्थानं विभर्ति ।

“सेयं याति शकुन्तला पतिगृहं सर्वैरनुज्ञायताम्” इत्यनेन
शकुन्तलायाः पतिगृहगमनाय अनुज्ञाप्राथिता ।

“क्षौमं केनचिदिन्दुपाण्डुररुणा मांगल्यमाविष्कृतम्” इत्यनेन
शकुन्तलायै वनस्पतिभिः आभूषणप्रदानमपि विशिष्टा घटना
अस्ति । अस्मान् साधु विचिन्त्य .....” इति महर्षिणा कण्वेन
दुष्यन्ताय तथा “शुश्रूषस्व गुरुन् कुरु—” इत्यनेन शकुन्तलायै
कृत उपदेशः शाश्वतिकः तथा समाजे सर्वेषां कृते महते
उपयोगाय अस्ति ।

इत्थं अभिज्ञानशाकुन्तलस्य चतुर्थोऽङ्को निश्चितमेव
विशिष्टतरोऽस्ति ।

प्रश्नः 14. आपरितोपाद् विदुषां न साधु मन्ये प्रयोगविज्ञानम् ।
बलवदपि शिक्षितानामात्मन्यप्रत्ययं चेतः ॥

पद्यमिदम् व्याख्येयम्—

उत्तरम्—पद्यमिदं महाकविना कालिदासेन विरचितस्य
‘अभिज्ञानशाकुन्तलनाटकस्य प्रथमांकस्य प्रस्तावनातः
समुद्धृतमस्ति ।

अत्र सूत्रधारेण पात्राणां सावधानतोपदेशार्थम् उक्ते सति
‘सुविदितप्रयोगतयार्थस्य न किमपि परिहास्यते’ इति नटीवचनं
श्रुत्वा सूत्रधारमुखेन महाकविः भूतार्थं कथयति—

प्राज्ञानां सन्तोषपर्यन्तम् अभिनयकौशलं समीचीनं न
स्वीकरोमि । कृताभ्यासानां निपुणानामपि सुदृढं चित्तं स्वविषये
अविश्वस्तं भवति ।